

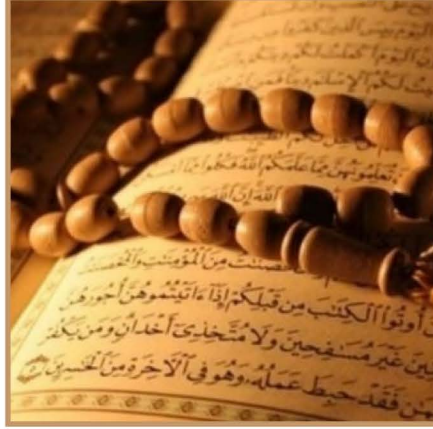
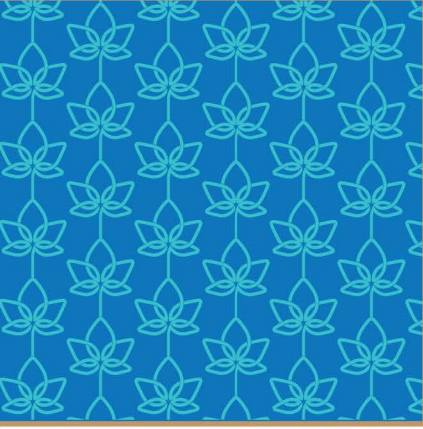
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ / TEBLİĞLER KİTABI

I. ULUSLARARASI DİN VE İNSAN SEMPOZYUMU “DİN, DİL VE İLETİŞİM”

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Yunus ARAZ
Arş. Gör. Sercan YAVUZ
Arş. Gör. Barış ÇAKAN

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No: 337

ISBN: 978-605-9975-56-8

1.Baskı

Sahibi: Prof. Dr. Kemal ŞENOCAK

Yayın Komisyonu: Prof. Dr. Kamil ÇOLAK

Prof. Dr. Abdurrahman KARAMANCIOĞLU

Prof. Dr. Mahmut KEBAPÇI

Kapak Tasarım: ESOĞÜ Matbaa

Basım Tarihi ve Yeri: Aralık 2019, Eskişehir

Elektronik Yayın Adresi: <https://dinveinsan.ogu.edu.tr>

Bu kitabın basım, yayın ve satış hakları
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'ne aittir.
Bütün hakları saklıdır.

Bölümlerde yazılanların bütün sorumluluğu bölüm yazarlarına aittir.

Kitabın tümü ya da bölümü/bölümleri
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan
elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla
basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

© Copyright 2019 by Eskişehir Osmangazi University
All rights reserved.

No part of this book may be printed, reproduced or
distributed by and electronical, mechanical or other means
without the written permission of the University.

BİLİŞSEL GELİŞİM SEVİYELERİNE GÖRE İNSANIN ALLAH’LA İLETİŞİMİ

Rıfat Atay¹

Mustafa Ciğer²

Özet

Son yüzyılda özellikle de bilimin ilerlemesi ile birlikte insan, hem tıbbi-biyolojik hem de psiko-sosyal yönden detaylı incelemeye tabi tutulmuş, bunun sonucunda birtakım gelişim kuramları ortaya konulmuştur. Geçmiş çok daha eskiye dayansa da bilişsel açıdan insan gelişimi Piaget ile anılmaktadır. Piaget’in bilişsel gelişiminin etkisi ile farklı gelişim kuramları da ortaya çıkmıştır. Kohlberg ve Erikson gibi düşünürlerin ahlaki gelişim, Goldman ve Elkind gibi düşünürlerin dini gelişim kuramları da son yüz yılda insan gelişimini farklı açılardan kuramsal olarak açıklamaktadır. Batı kaynaklı bu gelişim kuramları, temel olarak Piaget’yi almakta, insan gelişimini çocukluktan itibaren kabaca somut ve soyut dönem olarak sınıflamaktadır. Son on yıl içerisinde ise insan gelişiminde ileri bir seviye olarak tarif edilen soyut üstü dönemin de varlığına vurgu yapılmaktadır. İnsanın bütün bilişsel, ahlaki ve dini davranışları da bu seviyelere göre algıladığı ve ortaya çıkardığı düşünülmektedir.

İslam dininin insanı yaratılıştan itibaren tanımlamasıyla birlikte, gelişim seviyesine göre Kur’ân’da din kavramı oluşturulduğu görülmektedir. Kur’ân’da, Allah’ın insanla iletişimi bu gelişim seviyesine göre farklı şekilde karşımıza çıkmakta ve insanın da gelişim seviyesine uygun olarak Allah ile bir iletişim kurması beklenilmektedir. İslam dini, Batı düşüncesinden çok daha önce, Kur’ân’da “din” kelimesinin kullanımı, “Cibril Hadisi”nin vurguladığı din ve dindar tanımı ile insanı bilişsel, ahlaki ve dini kapasite açısından somut, soyut ve soyut üstü olarak tanımlayarak bu seviyelere uygun mesajları vermiş, bu seviyelere uygun davranışları da beklemiştir.

Tebliğde, Batıda ve İslam dünyasındaki gelişim kuramlarının ortaya çıkışı mukayese edilip, insan ile Allah arasındaki iletişimin, İslam’ın tanımladığı gelişim seviyeleri üzerinden oluşturulduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Din Dili, Bilişsel gelişim, Cibril Hadisi, Piaget, Kohlberg

Abstract

Title: Human's Communication With Allah in Islam According to Cognitive Development Levels

In the last century, especially with the advancement of science, human beings have been subjected to a detailed examination from both medical-biological and psychosocial aspects and as a result of this, some development theories have been put forward. Although its history dates back much older, cognitive human development is referred to by Piaget.. With the influence of Piaget's cognitive development, different development theories have emerged. The moral development of philosophers such as Kohlberg and Erikson, and the religious development theories of philosophers such as Goldman and Elkind, theoretically explain the human development of the last century. These Western theories of development take Piaget primarily, classifying human development from childhood as roughly concrete and abstract. In the last decade, there is an emphasis on the existence of the supra-abstract period described as an advanced level in human development. It is thought that human beings perceive and reveal all cognitive, moral and religious behaviors according to these levels.

With the definition of Islam from the beginning of creation, it is seen that the concept of religion was created in the Qur'an according to the level of human development. In the Qur'an, God's

¹ Doç. Dr., Akdeniz Ü. İlahiyat Fak. Öğr. Üyesi, Antalya, rifatay@gmail.com

² Dr., Sağlık Bakanlığı, Antalya, drmciger@hotmail.com

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

communication with human beings is manifested differently according to this level of development, and human beings are expected to establish a communication with God in accordance with their level of development. The Islamic religion, long before the Western thought, the use of the word “religion” in the Qur'an, the religious and religious definition emphasized by the Jibril Hadith and the human being, in terms of cognitive, moral and religious capacity, are described as concrete, abstract and abstract. messages, and waited for behaviors appropriate to these levels.

The paper will compare the emergence of development theories in the West and in the Islamic world and establish that the communication between man and God is based on the levels of development defined by Islam.

Keywords: Philosophy of religion, Religious language, Cognitive development, Jibril Hadith, Piaget, Kohlberg

GİRİŞ

Piaget, Bruner, Erickson, Kohlberg gibi düşünürler tarafından insan gelişimi, bilişsel ve ahlaki gelişim olarak; Goldman ve Elkind gibi düşünürler tarafından da dini gelişim olarak kuramlaştırılmıştır. Bu kuramlar özetle somut ve soyut dönemden oluşmaktadır. İnsan gelişimine İslam açısından baktığımızda ise süreç en baştan Kur'an ve hadislerle temellendirilmiş olup, ayrıca bir kuram oluşturulması ihtiyacı hiçbir zaman olmamıştır. İslam, batılı gelişim psikologlarının bulduğu ahlaki ve bilişsel gelişimin çok daha fazlasını din ve dindar tanımlaması ile ortaya koymuştur. Bu çalışmada insanlığın yaklaşık iki bin yıllık deneyiminin sonuçları olarak psikolojinin ahlaki ve bilişsel gelişim kuramları ile İslam'ın bu konuya yaklaşımı, Cibril hadisi olarak bilinen hadis ve diğer örnekler irdelenecektir. Cibril hadisi özelinde somut, soyut ve soyut üstü bilişsel seviye öngörülmektedir. Bu anlamda İslam'ı; somut eylem ve ibadetler, imanı; soyut eylemler ve kavramlar, ihسانی; somut ve soyutun birleştirilip soyut üstü şeklinde müslüman, mü'min ve muhsin tanımlamaları ile tenzih, teşbih ve tevhid kavramlarını bilişsel ve ahlaki seviye olarak görmekteyiz. Bu bağlamda Allah, inanan insanı bilişsel seviyesine göre müslaman, mü'min, muhsin isimleri ile muhatap alıp, insandan da bu seviyelere göre meşru gördüğü yoldan iletişim kurmasını beklemektedir.

1. Bilişsel Gelişim

Bilişsel gelişim; doğumundan başlayarak, bilginin edinme yöntemleri, bilginin kazanılması, kullanılması, verilerin saklanması, yorumlanması, yeniden düzenlenmesi, değerlendirilmesi gibi bütün zihinsel süreçleri içine alır.

Augustinus, “eğer insan Tanrı'nın imgesiye ve ona benziyorsa, Tanrı'yı düşünmek için başvurduğumuz teslis kavramının göstergesi, insanın doğasında da bulunmalıdır”³ der ve insanın üçlü yetisi, hafıza, zeka ve irade yetileri ile analogik bağ kurar; bir anlamda Tanrı ile insan arasındaki bilişsel sürecin benzerliğine vurgu yapar.

Bilişsel gelişimle ilgili birçok çalışma yapılmış olup bu konuda önde gelen isim Jean Piaget'dir. Piaget, bilişsel gelişimi biyolojik ilkelerle açıklar.

Duyusal motor dönem.

İşlem öncesi dönem.

Somut işlemler dönemi: Mantıksal düşünme başlar, tümevarım yapılır, somut problemler çözülür, empati başlar.

Soyut işlemler dönemi: Tümdengelim kullanılır, soyut düşünme ortaya çıkar.

³ Umberto Eco, *Ortaçağ*, trc. Leyla Basmacı, 2. Baskı (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014), 347.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Bir diğer gelişimci Jerome S. Bruner bilişsel sürecin eylemsel, imgesel ve sembolik dönemde geliştiğini söyler.⁴ Piaget ve diğer kuramcılar, gelişimi kabaca somut ve soyut dönem şeklinde belirlemektedirler.

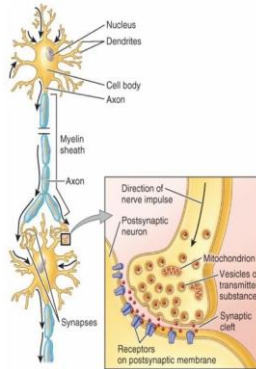
Son yıllarda, Warner Schaie, Labouvie-Vief, Patricia Arlin, W. Perry gibi düşünürler soyut dönem sonrası bir dönemin de olduğuna vurgu yapmışlardır. Günümüzde, soyut sonrası düşünme (postformal thinking) diye adlandırılan bu düşünce yapısının varlığı tartışılmaktadır.⁵ Sinnott, postformal dönemin, “Piaget’in öne sürdüğü soyut işlemler döneminden niteliksel olarak farklı olduğunu”⁶ öne sürer. Patricia Arlin yetişkin ileri bilişsel seviyeyi tarif edebilmek için Piaget’in kuramını yeni bir evre katarak genişletmek istemiştir.

“Patricia Arlin'e göre Piaget'in soyut işlem dönemi kişiden bir sorunu çözmesini istemektedir; oysa yeni bir sorun bulmak ya da yeni sorular keşfetmek de bilişsel açıdan önemlidir. Arlin'in “sorular bulma evresi” olarak adlandırdığı beşinci evre yetişkinin zihin yapısında yaratıcı düşünme, yeni sorular görme, yeni keşifler yapma evresidir.”⁷

W. Perry, ergenlik döneminde bilişsel olarak, siyah beyaz bakış açısı ile “dünyayı kutuplaştırarak algıladığını”⁸ söyleyerek, yetişkinliğe geçişte farklı görüş ve bakış açıları ile karşılaştıkça, keskin ve ikili görüşler zayıflar der.

1.1.Somut ve Soyut Dönemin Sinir Sistemi ile Açıklanması

Sinir sisteminde, duyunun iletimi, motor iletim gibi bedenin görünen, somut eylemlerinin çalışma mekanizması, Na-K kapıları gibi kapılar üzerinden, klasik fizik kuralları (Newton fiziği) ile açıklanmaktadır.

Şekil 1. Nöron ve Sinaptik Aralık⁹

Son yıllarda “nörofizyolog John C. Eccles, kuantum fizikçisi Friedrich Becke'nin yardımı ile enerjinin korunması kanununu ihlal etmeden zihin beyin etkileşimine yeni bir bakış açısı getirmiştir (1992).”¹⁰ Eccles, teorisinde beyin yapısını klasik yöntemlerden farklı şekilde nöron yerine dendronlarla tanımlamaktadır.¹¹ Popper dünya 1 dediği Platon'daki görüşler alemi ile dünya 3 dediği Platon'un ideler alemi ve dünya 2 dediği Platon'un ikisi arasında tarif ettiği ruh durumlarına (states of soul) karşılık

⁴ Bu konuda bk. M. Engin Deniz, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*, (Ankara: Maya Akademi Yayınevi, 2012), 19.

⁵ Bu konuda bk. Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2017), 68.

⁶ John W. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim*, trc. Editörü Galip Yüksel, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2014), 433.

⁷ Onur, *Gelişim Psikolojisi*, 69.

⁸ Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim*, 433.

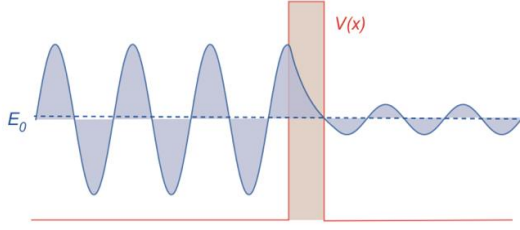
⁹ Keith L. Moore v.dğr., *Moore Clinically Oriented Anatomy*, (Toronto: William Wilkins, 2014), 86-87.

¹⁰ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 9. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 76.

¹¹ Bu konuda bk. Fredrich Beck-John C. Eccles, “Quantum Aspects of Brain Activity and The Role of Consciousness”, *PNAS* 23/89 (Aralık 1992): 11358-11361.

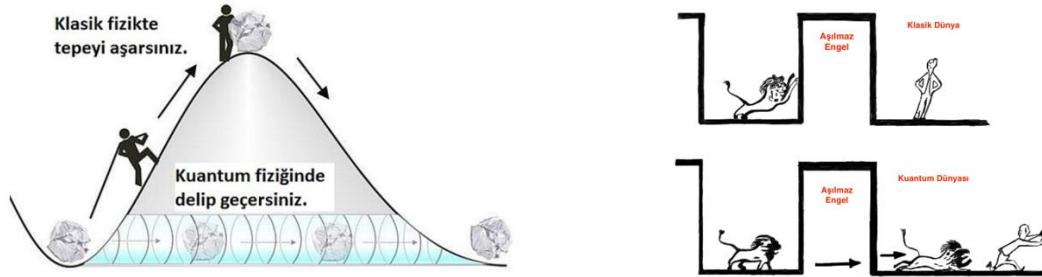
I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

olan beyin zihin teorisi geliştirmiştir. Popper’ın teorisi gibi, Eccles de zihin beden etkileşimini kuantum fiziği üzerinden anlatmaya çalışmıştır.¹²

Şekil 2. Kuantum Mekanikine Göre Sinir Sisteminde Sinyal Geçişi¹³

Bu hipotezle nöronlardaki klasik kapıların yanında, “tetikleyiciyi, mikro bölgeyi temsil eden bir parçacığın kuantum-mekanik tüneline bağlayan bir model kuruldu.”¹⁴ Bu modelle dış uyarılara göre çok daha hızlı olması gereken düşünel, soyut ya da sanal faaliyetler; acı, korku, kaygı, hayal, vehim, mucize gibi aynı anda milyonlarca ihtimal barındıran veya aynı anda hem 0 hem de 1 olabilen, klasik mantığı zorlayan olgular açıklanmaya çalışılmıştır. Klasik fizik ile E0 partikülü bariyeri geçemezken, Kuantum fiziği ile partikül bariyeri geçer. E0 partikülünün, enerjisi bariyerin her iki tarafında aynıdır.¹⁵

Şekil 3-4. Klasik Fizik ve Kuantum Fiziği¹⁶

Bariyerin bir tarafında oluşturulmuş gerçek etki kadar bariyerin diğer tarafında sanal etki oluşmaktadır. Mezarlıkta hortlak olduğu vehmi, sanki hortlak varmış gibi korku oluşturmaktadır. Yine Allah’ı görmediğimiz halde görüyor gibi etki oluşturması bu modelle açıklanabilir.

Bu süreci İslam düşünürleri yüzyıllar öncesinden hem somut hem soyut hem de bilimin daha keşfetmediği soyut üstü düzey olarak açıklamışlardır. İbn Sînâ nefsin güçlerinden “üçüncüsü ise vehimdir ve onun aleti de beynin tümüdür”¹⁷ der. İbn Bâcce, maddi alemde duyuyla gelen suretler ortak duyuda son olarak somut suretine benzer bir soyut suret oluşturur der ve İbn Bâcce buna kişinin zihinde yarattığı suret manasında put der.¹⁸ Bir diğer taraftan, ortak suretin aldığı bu bilgiler hayal için malzeme olurlar. Ortak duyu hayal ve diğer nefis yetileri -ki, İbn Sînâ vehim gücünü buraya ekler- arasında bir köprü oluşturur. İbn Arabî, insanın ontolojik varlığı ile epistemolojik varlığını ortaya koyar. “İbn Arabî’ye göre görünen alemin ontolojik olarak kendi başına bir varlığı yoktur. O halde fenomenal

¹² Bu konuda bk. Nurten Gökalp, “Beden Zihin Etkileşimi ve Popper ile Eccles”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/1 (1999): 309

¹³ Bu konuda bk. Danko D. Georgiev-James F. Glazebrook, “Quantum Interactive Dualism”, *Bulgarian Society for Cell Biology* (2014): 18.

¹⁴ Fredrich Beck, “Quantum Mechanism and Conciousness”, *Journal of Conciousness Studies* (1994): 253.

¹⁵ Georgiev, “Quantum Interactive Dualism”, 18.

¹⁶ <https://khosann.com/kuantum-tunelleme-ile-isiktan-hizli-iletisim/>

¹⁷ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, trc. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli (İstanbul: Litera yayıncılık, 2005), 112.

¹⁸ Bu konuda bk. Yaşar Aydın, *İbn Bâcce’nin İnsan Görüşü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 125.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

varlık bir vehim ve hayal olmaktadır. Bu aleme ilişkin düşüncelerimizin epistemolojik karşılığı, İbn Arabi terminolojisinde “zan” ile ifade edilir.”¹⁹

İslam, bilgi elde etmede kalbi de bu sürece dahil eder. İslam’da kalbin bilgi elde etme yöntemlerinden birisi de keşfi bilgidir (ledünni bilgi). Dâvûd Kayserî’nin de takip ettiği sufi geleneğe göre, “istidlali ve akli bilginin aksine, keşfi veya ledünni bilgi, indirgeme yoluyla elde edilen bir bilgi değildir; çünkü insanın nesnenin bilgisini bizzat nesnede görmesi ve tecrübe etmesi söz konusudur.”²⁰ İnsan akli bilgide olduğu gibi nesneyi kendi zihnine indirgemez. Kendisini yani özneyi nesneyle birler. Modern batı düşüncesinde Husserl’in fenomenolojisi ve intensiyonal yaklaşımı Kayserî’nin söylediklerinin sadece bir kısmını kısmen karşılar.²¹ Kayserî, keşfi bilgiyi surevi ve manevi olarak ikiye ayırır. “Surevi keşf beş duyu yoluyla misal aleminden elde edilen bilgidir. Menevi keşf ise Allah’ın alim ve hakim isimlerinin tecellisi ile ortaya çıkan bilgidir.”²² Kayserî manevi keşfi de; hads, kudsi nur, feth ve ilham olarak ayırır.

1.2.İslam’da Bilişsel Gelişim Süreci ve Cibril Hadisi

İslam bilmeyi çok önemsemekte, Allah, Hz. Peygamber’den (sav.) “rabbim ilmimi arttır” (Tâhâ 20/114) şeklinde dua etmesini istemektedir. Yine Kur’ân bilenlerle bilmeyenleri ayırmaktadır. “...De ki: ‘Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?’ Ancak temiz akıl sahibi olanlar anlar” (ez-Zümer 39/9). Ayet-i Kerime, bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını ancak bunu da “ulu’l-elbâb”ın “zikredeceği” şeklinde anlatmaktadır. Her iki kelime de ileri düzey biliş seviyesine işaret etmektedir.

İslamiyette bilişsel kelimesinin karşılığı olarak bilmek fiili ve türevleri gösterilebilir ancak, bilişsel seviye eğer İslami terimlerle açıklanacaksa, en genel anlamı ile akıl ile başlayıp en üst seviyesi olarak marifet kelimesi ile anlatılabilir. Zira İslam bireyi akıllı olmakla sorumlu tutmaya başlar. Ancak özellikle tasavvuf geleneğinde akıl genel tanımı ile yeterli değildir. Kayserî, tefekkür gücünün bazen vehim bazen de aklın etkisinde kaldığını, aklın ise bir şeyi tam olarak idrak edemediği için kesin bilgi sahiplerinin “eşyayı tefekkür yoluyla değil, ilahi bir nurla müşahede ettiklerini”²³ belirtir. İslamiyet soyut üstü bir seviye sunar. Bu seviye ihsan mertebesi, yakın, marifet gibi ilmi bir seviye olup tevhid ancak bu mertebede tam olarak anlaşılabilir.

Bütün dinlerde insan, potansiyel olarak ihsan mertebesinin bilişsel özelliklerine sahip olabilir. Ancak, diğer dinlerde ihsan mertebesinin karşılığı olan potansiyel bilişsel özellikler panteizm arayışı, nirvanaya ulaşmak gibi şerrin artmasına neden olur ve Allah ile meşru yoldan irtibatı yoktur. İslam bilgiyi Allah ile irtibatlayarak, kafir ve müşriği cahil olarak görmektedir. İslam’ın, insanın bilişsel ve ahlaki olarak en alt seviyesi için öngördüğü eylem yeryüzünün imarı, yani dünya ile ilgili somut eylemlerdir. “Ve yeryüzünü imar etmenize izin verdi” (Hûd 11/61).

Cibril Hadisi rivayetleri, 25’i Buhârî öncesi, 34’ü Buhârî sonrası şeklindedir. “Sahabeden Hz. Ömer, İbn Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Zerr, İbn Abbas, İbn Mes’ûd, Umeyr b. Katâde, Enes b. Mâlik ve Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik (isminde şek vardır) olmak üzere toplam 9 kişiden rivayet edilmektedir.”²⁴ Cibril hadisi şeklinde meşhur olan hadis;

“Abdullah b. Ömer’in, babası Hz. Ömer’den naklettiği bu hadis şöyledir:

¹⁹ Emin Çelebi, “İbn Arabî’nin Epistemolojisinde Duyu ve Akıl”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10/3 (2010): 45.

²⁰ Mehmet Bayrakdar, *Dâvûd el-Kayserî*, (İstanbul: Kurtuba Kitap 2009), 56.

²¹ Bu konuda bk. Bayrakdar, *Dâvûd el-Kayserî*, 57 ‘Dâvûd el-Kayserî’nin keşfi bilginin elde edilişi hakkında söyledikleri, bize kısmen E. Husserl’in fenomenolojik yöntemini çağrıştırmaktadır’ şeklinde geçmekte olup; Dâvûd el-Kayserî’den yaklaşık 600 yıl sonra doğmuş olan Edmund Husserl’in fenomenolojik yönteminin kısmen Dâvûd el-Kayserî’nin keşfi bilgisini çağrıştırması daha mantıklı olduğu için düzeltilmiştir.

²² Bayrakdar, *Dâvûd el-Kayserî*, 57.

²³ Sema Özdemir, *Dâvûd el-Kayserî’de Varlık Bilgi ve İnsan*, (İstanbul: Nefes yayınları, 2014), 121.

²⁴ Bekir Tatlı, *Hadîs Tekniği Açısından Cibril Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansıması*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 95.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Bir gün Rasulullah (sav.)'in yanında bulunduğumuz sırada aniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir zat çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor, bizden de kendisini kimse tanıyamıyordu. Doğru Peygamber (sav.) yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu. Ve:

‘Ya Muhammed! Bana İslam'ın ne olduğunu söyle?’ dedi. Rasulullah (sav.): ‘İslam; Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resulü olduğuna şahadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekatı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Beyt'i hac etmendir.’ buyurdu. O zat: ‘Doğru söyledin’ dedi. Babam dedi ki: ‘Biz buna hayret ettik. Zira hem soruyor hem de tasdik ediyordu.’

‘Bana imandan haber ver?’ dedi. Rasulullah (sav.): Allah’a, Allah’ın meleklerine kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır.’ buyurdu. O zat yine: ‘Doğru söyledin’ dedi. Bu sefer:

‘Bana ihсандan haber ver?’ dedi. Rasulullah (sav.): ‘Allah’a O’nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da o seni muhakkak görür.’ Buyurdu...

Resulullah (sav.); ‘O Cibril’di. Size dininizi öğretmeye gelmişti.’ buyurdular.”²⁵

Cibril hadisinde, bir seviye olarak İslam; kelime-i şahadet, namaz, zekat, oruç, hac gibi eylemlerden yani somut olan ibadetlerden oluşmaktadır. İman; Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret ve kadere inanma, soyut olanlardan oluşmaktadır. İhsan; somut ve soyutun birleştirilmesinden, soyut üstünden oluşmaktadır. İslam tenzih, iman teşbih, ihsan tevhidi ifade etmektedir.

Bazı İslam düşünürleri, hadisteki hiyerarşik sıralamaya dikkat çekmişlerdir. “İbn Teymiyye’ye göre, meşhur hadiste zikredilen ‘ihsan’, ‘iman’ ve ‘İslam’ kavramları arasında bir hiyerarşi vardır ve bunun en üstünde ‘ihsan’, ortada ‘iman’ ve en altta da ‘İslam’ bulunmaktadır.”²⁶ Bu yaklaşıma göre iman İslamı kapsar. Bunun karşısındaki yaklaşım “Eş’arî kelamcılardan Bâkılânî’ye aittir. Bâkılânî’ye göre, ‘İslâm’ daha genel bir terimdir ve ‘İmân’da onun içerisinde bir şubedir.”²⁷ “Üçüncüsü ise, Neseffî ve İbn Hazm’a ait olan ve ‘İmân’ ile ‘İslâm’ kavramları arasında özde bir fark olmadığını, farkın sadece isimlendirme bakımından olduğunu savunan yaklaşımdır.”²⁸

İslam’ın somut dönemi akıl baliğ olmak için yeter şart olan bilişsel düzeydir. Hristiyan batının bu düzeyi çocukluk döneminden başlatması biyolojik bir süreçtir. İslam’ın başlangıcı ise, biyolojik değil akıl baliğ olma ya da İslam’ı kabul etme yani İslam’ı bilmeye başlama iledir. Ayrıca İslam’ın akıl baliğ olma dönemi, iman düzeyi bilişsel aktivitelerini de alabilecek potansiyelin olduğu bir geçiş dönemidir. İslamiyet, alt seviye kabul ettiği, İslam kelimesinin açılımı olan ibadetleri, birey hangi yaşta olursa olsun sunmaktadır. Somut seviye ya da İslam seviyesi, en üst seviye olan tevhid-ihsan mertebesinin özelliklerini de potansiyel olarak kendi içinde barındırabilir. Bu anlamda bil kuvve olması açısından İslam, iman ve ihsanı kapsar, bilfiil olma açısından ise ihsan, iman ve İslam’ı kapsar. “La ilahe illallah” sözünün İslam’ın hem başlangıç hem de sonu için vurgulanması aslında İslam’ın bütün külliyatı içindeki amacının bu kelimelerde saklı olduğunu göstermektedir. “İlk söz olarak çocuklarınıza güzel bir şekilde ‘la ilahe illallah’ demeyi öğretin”²⁹ “ölülerinize (ölmek üzere olan hastalarınıza) kelime-i tevhidi telkin ediniz.”³⁰ Burada bir çocuğun en alt seviyeden İslam ile tanışması “la ilahe illallah”ı “güzel bir şekilde” söylemeyi öğrenmesi ile başlamaktadır. Manasını öğrenmesi, kalbine yerleştirilmesi yani soyutlaması ile

²⁵ Buhârî “İmân” 37; Müslim “İmân” 1.

²⁶ Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, trc. Selahattin Ayaz, 2. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları 2017), 16.

²⁷ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 16.

²⁸ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 16.

²⁹ Beyhaki, *Şuayb’î İmân*, 6:398.

³⁰ Müslim, “Cenaiz”, 1, 2; Tirmizî, “Cenaiz”, 7; Ebû Dâvûd, “Cenaiz” 20.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

değil, somut bir şekilde, taklitle öğreterek, ama bir yandan da “güzel bir şekilde” yani sevgi ile potansiyel olarak marifeti de içinde barındırmaktadır.

Resulullah’ın (sav) birtakım insanlara dünyalık ganimet verirken bir kişiye vermemesi üzerine Sa’d ibn Ebû Vakkas’ın üç defa ‘onu neden bıraktın, vallahi ben onu mü’min biliyorum’ demesi üzerine, resulullah (sav) de üç defa “öyle deme, müslim de” buyurmuş, sonra da “Ey Sa’d, bir adama, Allah onu yüzü koyun ateşe atmasın diye başkasını daha ziyade sevdiğim halde ihsanda bulunduğum olur”³¹ buyurmuştur. Hadisin açıklamasında, “Sa’d’ın mü’minen sözünü, Peygamber’in mekerreren ‘ev müslimen’ suretinde tashih etmesi, imanın batını işlerden ve yalnız Allah’ın bildiği gayb hallerinden olması dolayısıyla zahiri itaate ve teslimiyete bakarak müslimen demenin evla olduğu”³² ifade edilmiştir. Burada, iman ile batını ve soyut olan; görünen, zahiri olanla somut olan ve buna göre de inananların din ve dindar tanımının yapıldığı görülmektedir. Başka örneklerden de bilindiği üzere, bazı insanların İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren çıkar için Müslüman oldukları ve Hz. Peygamber’in (sav) de onların Müslüman olmasına izin verdiği ve teşvik ettiği sonucu çıkmaktadır. Bu durum onların bilişsel seviyeleri ve buna bağlı olarak ahlaki seviyelerini göstermektedir ki kavramsal karşılığı da somut olarak ‘İslam’ olmaları, sadece ‘Müslüman’ olmalarıdır.

Hucurat suresi 14. Ayet, “A’rabiler, ‘İman ettik’ dediler. De ki: ‘Siz henüz iman etmediniz ve lakin henüz iman kalblerinizin içine girmemiş olduğunuz halde İslam’a girdik deyin. Ve eğer Allah’a ve Resulüne itaat ederseniz, size amellerinizden hiçbir şey eksiltmez. Çünkü Allah gafurdur, rahimdir” (el-Hucurat 49/14).

“Bu ayeti kerime Beni Esed kabilesinden bir grup hakkında nazil olmuştur. Kurak bir yılda Medine-i Münevver’e geldiler. Kelime-i şehadet getirdiler. Ve Hazret-i Resulullah’a (sav.) diyorlardı ki; ‘Araplar atlarının üzerinde canlarıyla savaşarak sana geldiler. Biz ise yüklerimiz, aile ve çocuklarımızla sana geldik. Falanca oğullarının savaştığı gibi seninle savaşmadık’ dediler. Zekat verdiklerini söylüyorlar ve yaptıklarını Hazret-i Resulullah’ın (sav.) başına kakıyorlardı.”³³

Ayette Arap dilinin özelliklerine göre ters bir kullanım yapılmış, bu kullanım özelliği yine Yusuf suresinde tekrarlanmıştır.

“Yusuf suresinde ‘şehirden birtakım kadınlar da dediler’ ayetinde müennes faile müzekker fiil isnad edilmişken A’rabiler hakkında müzekker faile müennes fiilin isnad edilmesinin sebebi, A’rabilerin akıllarının noksanlığına delalet içindir. Kendileri hakkında müzekker fiil kullanılan kadınlara gelince, onlar Aziz’in hanımını hizmetçisine meylettiği için kınamışlardır. Bu ise akıllı kimselere layıktır, onların şanıdır”³⁴

Burada dilsel özellik akıllı olmaya vurgu yaparken, akıllı olanın karşılığı mana ise ahlaklı olmaya vurgu yapmaktadır. Yusuf suresinde, kadınların akıllı olması ile birlikte bu akıl seviyesinin ortaya çıkardığı zahiri durum, yani ahlaki özellik bu kelimelerin zıt karakterde kullanılmasına neden olmuştur. Kadınların bilişsel seviyelerinin yüksekliği gayri ahlaki bir durumu kınamalarına neden olmuştur. Hucurat suresinde ise, A’rabilerin bilişsel durumu onların ahlaken hoş karşılanmaması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine onlara iman etmedikleri, sadece İslam’a girdikleri hatırlatılmıştır. İslam’a, malları ve çocuklarıyla girişleri ile onların beklentilerinin, ya da çıkarlarının karşılaştıkları somut durum ile çakışmadığı ve İslam için yaptıklarını başa kaktıkları görülmektedir. Malları ve çocuklarıyla İslam’a gelmelerini atlarının üzerinde sadece canlarını vererek gelen Araplara üstün tutmaları da iman açısından yapılan maddi eylemin seviye olarak sadece İslam olmak için yeterli olduğunu göstermektedir. Canı pahasına yapılan bir eylem ise sonucunda ölüm ihtimali bulunan daha üst düzey bir inanç ve ahlaki eylemdir. Ayette A’rabilerin kendilerini bu inananlar ile kıyaslamaları karşılığında

³¹ Buhârî, “İmân”, 20.

³² Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat 1987), 181.

³³ İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu’l Beyan Tefsiri*, trc. Osman Şen, (İstanbul: Gül Kitap 2015), 26-2:296.

³⁴ Bursevi, *Ruhu’l Beyan Tefsiri*, 26-2:295.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Kur’ân da onları İslam olarak tanımlamış, canlarını ortaya koyanlarla malları ve çocukları için İslam’a girenler arasındaki kıyasın terminolojik karşılığını göstermiştir.

Hiyerarşik olarak kullanılan bir başka kelime de akıl kelimesidir. Akıl kelimesi Kur’ân’da çeşitli şekillerde kullanılmakla birlikte, sırasıyla “hicr”, “nüha” ve “lübb” kelimeleri aklın genel anlamı dışında, hiyerarşik olarak bilişsel seviyeye uygun şekilde kullanılmaktadır.

Bir başka örnekte Kur’ân’ın okuma şekilleri olan tilavet, kıraat ve tertildir. Bu kelimeleri de manaları ile sıraladığımızda, Müslümanın bilişsel seviyesine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ragıp el-İsfahani, “tilavet, Allah’ın indirilmiş kitaplarına bazen kıraatle bazen de ondaki emir, nehiy, sevdirmeye, korkutma ya da bu konuda kendisinden anlaşılan şeylerle amel ederek onlara uymaya özel kullanılan bir kelimedir”³⁵ demektedir. Tilavet için yaşam, kıraat için lafız, tertil için anlam, gerekir.

İsfahani, inananlar için biliş düzeylerini bir başka ifade ile üç seviyede özetler.

“Yalnızca peygamberler, sıddıklar, şehitler ve onların ayarındaki insanların idrak edebilecekleri seviye. Marifetin bu türü kuşkunun hiçbir türünü barındırmayan ilahi nur ile gerçekleşir. “Mü’minler o kimselerdir ki, Allah’a ve Resulü’ne iman ederler, sonra da asla kuşku duymazlar” (el-Hucurat 49/15).

Yakin kelimesi ile ifade edilen, galip zan ile elde edilen seviye. “O kimseler ki rablerine kavuşacakları ve O’na dönücü oldukların kesin olarak bilirler” (el-Bakara 2/46).

Hayaller, misaller ve taklit yoluyla elde edilen seviye. “Çoğu Allah’a iman etmezler. Onlar ancak müşriklerdir” (Yusuf 12/106) şeklinde geçmektedir.”³⁶

Başka bir örnek, iman ve amel bir bütün içinde değerlendirildiğinde, İslam ve ihsan mertebelerini de kapsayacak şekilde üçer derecede sınıflandırılabilir. Bu sınıflama da insanların Allah’ı marifet etme durumuna göre ortaya çıkmaktadır. İman,³⁷

Yakini iman, hiçbir kuşku ve tereddüt barındırmayan imandır. “Onlar ki Allah’a ve Resulü’ne iman ettiler, sonra da hiçbir kuşkuya kapılmadılar” (el-Hucurat 49/15).

Zanni iman, zann-ı galibe dayanan, yani güçlü emareye dayanan iman. “Onlar rablerine kavuşacaklarına kesin inanırlar” (el-Bakara 2/46).

Taklidi iman, basiret ehlini taklit ile elde edilen iman. “İşittikleri haberi Peygambere veya yetki sahibi kimselere danışsalar, bunların hüküm çıkarmaya gücü yetenleri elbette onu anarlardı” (en-Nisa 4/83).

Ameller de üçe ayrılabilir.³⁸

Yeryüzünün imarı. “Ve yeryüzünü imar etmenize izin verdi” (Hûd 11/61).

Allah’a kulluk. “İnsanları ve cinleri yalnız bana kulluk etmeleri için yarattım” (ez-Zâriyât 51/56).

Allah’ın yeryüzünde halifesi olmak. “Ve sizi yeryüzünde halife kılar...” (el-A’râf 7/129) “Yeryüzünde bir halife yaratacağım.” (el-Bakara, 2/30).

2.Ahlaki Gelişim ve Din Kelimesi

İslam’da bilişsel gelişim aynı zamanda ahlaki gelişimle direk ilgilidir. Cibril hadisi gibi “din” kelimesi de bu ahlaki ve bilişsel gelişimi vurgulayan bir başka hakikattir. Kohlberg’in ahlaki gelişim kuramı, 1. Ceza, itaat ve saf çıkarıcı dönem, 2. Kişiler arası uyum kanun ve düzen dönemi, 3. Toplumsal sözleşme ve evrensel ahlak dönemi şeklindedir.

³⁵ Yavuz Fırat, “Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2002): 263.

³⁶ el-İsfahani, *Erdemli Yol*, 154.

³⁷ Bu konuda bk. el-İsfahani, *Erdemli Yol*, 167.

³⁸ Bu konuda bk. el-İsfahani, *Erdemli Yol*, 167.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

İslam'ın tek başına yoktan ya da sıfırdan başlayan bir din ve ahlak anlayışı sunmadığı malumdur. “Ey Saib! Cahiliye çağında yaptığın faziletli şeylere İslam devrinde de devam et; misafiri ağırla, yetime ikram et ve komşuna iyi davran.”³⁹ “İnsanların cahiliye döneminde hayırlı olanları, İslam devrinde de hayırlıdır.”⁴⁰

“...Ebû Hureyre (ra.)’den: Resulullah (sav.) şöyle buyurmuştur: ‘Siz insanları ma’den gibi (kimi halis, kimi kalp) bulursunuz. İnsanların cahiliyet devrinde hayırlı olanları, dini emirleri anlayıp amel ettikçe, İslam devrinde de hayırlıdır...”⁴¹

Cahiliye dönemine ait iyi ahlak ile ilgili asıl sorun temel sorundur ve İslam geçmiş-gelecek bütün insanlık medeniyetine en başından temel olmuştur.

“Ünlü kitap el-Egani (şarkılar kitabı) gibi bir belgeyi dikkatlice okuduğumuzda, putperest Arapların aslında oldukça güçlü bir ahlak yapısına sahip olduklarını hemen görebiliriz. Çölün özgür çocukları denilen bu insanların da ister kişiyi ister kabileyi ilgilendirsün, herhangi bir eylemin, belirli bir standarda göre, doğru ve yanlış yahut iyi veya kötü olduğuna karar verebilmelerini sağlayan kılı kırk yarar davranış kuralları vardı. Tek eksikleri, iyi ve kötülerin doğru ve yanlışların tutarlı, teorik bir temelden yoksun olmasıydı”⁴²

İslamiyet, cömertlik, cesaret, vefa gibi kadim Arap erdemlerine İslami hüviyet kazandırmakla birlikte⁴³ hayır-şer, günah-sevap, gibi kavramlarla Müslüman, mü’min, münafık, gibi insan modellerini ahlaki terim olarak tanımlamış, bu modellere göre pratikler önermiştir. “İslam, Arapların, ilk kez, insanın bütün davranışlarını, teorik olarak meşru bir ahlak ilkesine dayanarak yargılayıp değerlendirmelerini mümkün kıldı.”⁴⁴ İslam açısından ahlaki kurallar sadece iyi davranış değildir çünkü Arap toplumunu, bir kısmında da olsa İslam öncesinde iyi davranış sergiliyorlardı. “İnsanlar, gümüş ve altın madenleri gibi madenlerdir. Cahiliye döneminde iyi olanlar Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki, İslam’ı tam olarak kavrasınlar.”⁴⁵ İslam ahlaki değerler ve eylemleri Allah ile ilişkilendirmiş, Allah’ı bilmenin bir göstergesi olarak ahlaki ele almıştır. Yoksa İslam ahlaka indirgenmiş bir din değildir.

Din kelimesi bir çalışmada üç dönem halinde ayrılmıştır.⁴⁶ Buna göre, Kur’ân’daki “birinci (Mekke) dönem olarak tasnif edilen dönemde en eski metin şeklinde Kâfirûn suresinin altıncı ayetine işaret edilmiştir. “Sizin dininiz size benim dinim banadır.” (el-Kâfirûn, 6). Burada, Müslüman-kafir ayrımı dini tasnif ve tanımlama ile başlamıştır. İkinci dönemi uzun bir süreç içinde ortaya çıkmış; özellikle kible değişimi zamanlarına tekabül eden bir dönemde gelmeye başlayan ayetlerde bulunan din tanımıdır. “Bu dönemde dinin kıstası artık tapınılan şey değil, Allah’tan gelen yazılı mesajlardır.”⁴⁷ Üçüncü dönem ise tamamen farklı olup geç dönem Mekki surelerdeki gibi, ehli kitap ile polemik, maddi güçler düzeyinde bittiği; değişmez İslam dininin yaratılışla ilişkilendirildiği dönemdir.

Bir başka çalışmada, Kur’ân’da din kelimesinin geçtiği sûrelerin yine nüzul sıraları dikkate alınarak ve semantik olarak değerlendirilmiştir. “Yvonne Yazbeck Haddad’ın tespitine göre din kelimesinin geçtiği ayetlerin yaklaşık yarısı Mekki, yarısı Medeni’dir.”⁴⁸ Din kelimesinin Kur’ân’da yer aldığı dönemler, 1. Mekke ilk dönem, 2. Mekke ikinci dönem, 3. Medine olarak üç döneme ayrılabilir.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3:425.

⁴⁰ Buhârî, “Enbiya”, 8; “Menâkıb”, 1.

⁴¹ Buhârî, “Manâkıb”, 5.

⁴² Toshihiko Izitsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, trc. Selahattin Ayaz, 4. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları 2011), 99.

⁴³ Bu konuda bk. Izitsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 139.

⁴⁴ Izitsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 182.

⁴⁵ Müslim, “Birr”, 160.

⁴⁶ Bu konuda bk. Guy Monnot, “Kur’ân’daki Din Düşüncesi ve Dönüşümü”, trc. Ramazan Adıbelli, *Bilimname* 17/1 (2010): 265-272.

⁴⁷ Monnot, “Kur’ân’daki Din Düşüncesi ve Dönüşümü”, 265-271.

⁴⁸ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 1994), 9:312-313.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Bu dönemler Cibril hadisi ile tanımlanan Müslüman modellerinin ahlaki gelişim süreçlerini göstermektedir.

Kohlberg, ahlaki gelişimde ilk dönemi çocuğun ceza ve itaat eğitimi aldığı, otoriteye itaatin ön planda olduğu, davranışın fiziksel özellikleri ve id’in baskın olduğu bir dönem olarak görür. Davranış sonucunda doğru ve yanlış bakılır. Davranışın yapıp yapılmaması otoriteye bağlıdır. Daha çok bireysel bir dönemdir.

“Mekke döneminin ilk zamanlarında inen ayetlerde din terimi “yevm” kelimesiyle birlikte “yevmü’-d-din” (din günü; hesap, ceza-mükafat günü) şeklinde geçer. Yevmü’-d-din tabiri sonraki Mekki ve Medeni ayetlerde tekrar edilmemektedir. Bu tabir, ilk dönem ayetlerinin genel muhtevasına uygun olarak insanın iman ve ameline göre hesaba çekileceği ahiret gününü ifade eder (el-Fatiha 1/4; ez-Zariyat 51/6).”⁴⁹

Mekke’de ilk dönemde oluşturulan din tanımı insanın yaşından ziyade bilişsel seviyesine göre, en alt düzeydeki bilişsel seviyeyi referans alarak oluşturulan bilişsel-ahlaki gelişim seviyesinin din tanımıdır.

Kohlberg ahlak gelişiminin ikinci dönemi yani geleneksel dönemde; birey, etrafındaki kişi sayısını arttırmaya başlar. Birey kendi ihtiyaçlarından çok, başkalarının ihtiyaçlarını da düşünmeye başlar, empati yapmaya başlar. Birey için, içinde bulunduğu grubun beklentileri, kendi beklentileri kadar değerlidir. Kendi bulunduğu grubu diğer gruplardan üstün tutar. Grup içinde kendisine biçilen role göre davranmaya başlar. Olayları çevresindeki kişilerin gözüyle görmeye başlar. Değer yargıları ve kanunlar, kurallar toplum düzeni için önemlidir. Birinci dönem üzerine inşa edilen bu dönemde kurallara saygı, teslimiyet ön plandadır, kuralların üstünlüğü, değiştirilemezliği önemlidir.

Mekke devrinin ikinci yarısında dinle ilgili indirilen ayetler incelendiğinde ilk dönemlerde vurgulanan sorumluluk ve hesaptan, teslimiyetin vurgulanarak Allah’ı her zaman hatırlamasına vurgu yapıldığı bir döneme geçildiği görülür. Bu dönem din tanımına göre, insan sadece Allah’a ibadet edecek, O’na ortak koşmayacaktır. Dinin Allah tarafından, Allah’a ulaştırılan bir yol olduğu vurgulanır. Bu dönem, İslam’ın genişlemeye başladığı birey düzeyinden cemiyet düzeyine, cemaate geçişi gördüğümüz dönemdir.

“‘Muhlisine lehü’-d-din’ ifadesinde vurgulanan ihlas kişinin bütün hayatını yüce Allah’a vakfetmesi, bütün samimiyetiyle O’na bağlanıp teslim olmasıdır; sadece sıkıntı ve üzüntü anında Allah’a yönelmek değil her zaman O’nu hatırlamak ve koyduğu ilkelerden ayrılmamaktır. Bu merhalede ‘es-sıratü’l-müstakim’, ‘dinen kayyimen’ ve ‘millele İbrahim’ ibareleri aynı ayette yan yana yer almakta ve birbirini kuvvetlendirmektedir (el-En’am 6/161). Bu husus başka bir Mekki ayette mevcut değildir (el-Yusuf 12/38; en-Nahl 16/123). Daha önce Hz. Peygamber’e yüzünü hanif (muvahhid) olarak dine çevirmesi emredilmişken (er-Rüm 30/30, 43) artık onun, rabbinin hidayetiyle bunu başardığı; doğru yola, hanif olarak dosdoğru dine, İbrahim’in dinine yöneldiği ifade edilmektedir. Ayrıca önceki emirler fert seviyesinde kalırken bu defa Resül-i Ekrem Allah’ın haniflerinden, muvahhidlerden biri olmuştur. Böylece bir müminler cemaatinin söz konusu edildiği görülmektedir.”⁵⁰

Gerek Kohlberg gerekse Piaget en üst düzey ahlaki gelişimin tanımını yaparlar ancak bu dönemin bilişsel gelişim karşılığını ortaya koyamazlar. Kohlberg’in üçüncü döneminde (5 ve 6. seviye), özgürlük, adalet, demokrasi gibi ilkelerle birlikte, evrensel ahlak düzeyi, ahlak üzeri bir anlayış geliştirilmeye çalışılır. Toplumsal sözleşmeyle toplumun üzerinde anlaştığı konular toplum yararına oluşturulur. İhtiyacı karşılamayan kurallar değiştirilebilir. Bu döneme azizlerin ve peygamberlerin ulaşabileceğini ifade eder.

Kohlberg, ilk okul yıllarında ahlak öncesi dönemin baskın olduğunu, ergenlik ve yetişkinlik dönemindeyse gelenek döneminin baskın olduğunu söyler. Gelenek sonrası muhakeme yeteneği ise

⁴⁹ Tümer, “Din”, 9: 312-313.

⁵⁰ Tümer, “Din”, 9: 312-313.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

yetişkinlerde bile çok az seviyededir. 40-50 yaşlarındaki yetişkinler arasında yapılan bir çalışmada, katılımcıların yalnızca %13’ü, 5. seviyede çıkmıştır.⁵¹

Medine dönemi, artık “Müslüman ümmeti” şuurunun olduğu, Medine’de yeni bir sistemin kurulduğu dönem olup, sistemin üstünlüğü belirlenmiş ve öne çıkarılmıştır. Yahudi’lerle birlikte yaşam, Mekke’nin fethi ve Mekkelilerle yaşamı kapsayan bu dönem, yeni dinin Müslümanlar arasındaki inşası yanında birlikte yaşamayı da ortaya koymaktadır. Medine döneminde Müslüman ümmet içinde ayrıca münafık karakterlerin ortaya çıktığı, fitnelerini zaman zaman düzene karşı itiraz olarak ortaya koydukları dönemi de ifade eder.

“Medine döneminde “millet-i İbrahim” kavramıyla ilgili önemli bir gelişme, bu ifadenin Hac süresinin 78. ayetinde “müslimin” kelimesiyle bir arada geçmesidir. Böylece Mekke döneminde esas olan tevhidden ümmete, kendisini Allah’a teslim edenler cemaatine geçilmiştir. Ancak tevhid müşriklerle olan diyaloglarda bütünüyle bir kenara bırakılmamış, bu defa “dinü’l-hak” tabiriyle Hıristiyan ve Yahudilerin muharref dinleriyle müşriklerin batıl dinlerine karşı bu yeni dinin sağlam esasları belirtilmiş ve onun bütün dinlere üstün kılınacağı müjdelenmiştir (et-Tevbe 9/29, 33; el-Feth 48/28; es-Saf 61/9).⁵²

2.1.Müslüman, Mü’min ve Muhsinin Ahlaki Davranışı

Müslüman için ahlaklı olmak namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek gibi eylemsel, somut şeylerdir. Bu işler, yapıldığında nefse hoş gelen işlerdir ve Müslümanın mücadelesi de nefslidir. Müslümanın namaz kılmayı, oruç tutmayı kınaması veya eleştirmesi onun bilişsel seviyesine uygun olarak Allah’ı sadece bu noktadan bilmesi ve bu ahlaki düzeyle zahirleştirmesindedir. Maddi, çıkara dayalı bir seviyedir. Müslüman nefisine uyduğu zaman günah işler ve bilişsel düzeyine uygun olarak küfre düşmekten korkar. Ancak, Allah bu seviyedeki Müslümanları da sevmekte, rahmetini onlardan esirgememektedir. Allah’ın bu grup müslümanlar için müjdesi, “de ki ey kendi nefislerine karşı ölçüyü aşan kullarım, Allah’ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin...” (ez-Zümer 39/53) gibi ayetlerdir.

Mü’min de namaz kılar ama, ahlaki değerleri namazla değil, namazdaki samimiyetle belirler. Mü’min; kalbiyle, sevginin işin içine girmesiyle eylemlerde bulunur, ibadet eder. İbadetlerinde samimiyet ön plandadır. Mü’min namaz kılmayı değil, riya ile namaz kılını kınar. Mü’minin korkusu küfre düşmek değil, şirke düşmektir. Mü’mini, ibadetlerdeki samimiyetinin kaybolması, Allah sevgisi ile yapmaması, başkası için yapması korkusu sarar. “Atalarım İbrahim’in, İshak’ın ve Yakub’un dinine uydum. Allah’a hiçbir şeyle şirk koşmamız bizim için olacak şey değil...” (Yusuf 12/38). “Hani İbrahim şöyle demişti: “Rabbim! Bu şehri güvenli kıl. Beni ve çocuklarımı putlara kulluk etmekten uzak tut. Rabbim! Gerçekten onlar insanlardan birçoğunu şaşırtıp saptırdılar” (İbrahim 14/35-36). Müslümanlığın mü’mini kapsaması gibi nifak ve şirk de küfrün içindedir. “Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak, pürüzsüz bir kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kafirleri doğru yola iletmez” (el-Bakara 2/264) ayeti, amel ile Allah’ın irtibatlanmasını, irtibatlanmadığı durumda da karşılığını vurgulamaktadır. Hazreti Peygamber (sav) hadiste, “sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirktir” buyurmuştur. Yanındakiler: “Küçük şirk nedir ey Allah’ın Rasulü?” diye sordular. Resulullah Efendimiz şu cevabı verdi: “Riya, yani gösteriş. Kıyamet günü insanlar amellerinin karşılığını alırlarken, Allah Teala riya ehline: ‘Dünyadayken kendilerine mürailik yaptığınız amellerinizi göstermek istediğiniz kimselere gidin! Bakın bakalım onların yanında herhangi bir karşılık bulabilecek misiniz?’ buyurur.”⁵³ Mü’min amellerinde, kastı ile ve kalbiyle hareket eder, amellerin niyeti Allah’ın rızası ama kastının

⁵¹ Bu konuda bk. Helen Bee-Denise Boyd, *Çocuk Gelişim Psikolojisi*, trc. Okhan Gündüz, (İstanbul: Kaknüs Yayıncılık 2009), 669.

⁵² Tümer, “Din”, 9: 312-313.

⁵³ Ahmed, 5: 428-429.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

başkası olması, onu korkutur. İçinde bulunduğu bilişsel seviye ona Allah’ı bilme ve yakınlaşma imkanı sağarken, Müslümana göre, şirke düşme korkusu gibi ilave sorumluluklar da yüklemiştir.

Bir insanın gerçekleştirdiği işin ihsan seviyesine ulaşabilmesi için hem neyi nasıl yapması gerektiğini iyi bilmesi hem de bu bilgisini en güzel biçimde eyleme dönüştürmesi gerekir. İslam nefisle (beden) ve niyetle, iman kalple ve kastla, ihsan ruh ile ve gaye ile yapılır. İhsan yapanın niyet ve kastı gayesine uyar, yani gayesi Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmaktır. Niyetiyle ibadet eden Müslüman’ın, kastı Allah’ın sevgisini kazanmaya ulaşmış ve mümin olmuş, gayesi ise Allah’ın ahlakı ile ahlaklanma olan muhsin olmuştur. Kur’ân-ı Kerîm’de ihsan, “hayır, öyle değil! Kim ‘ihsan’ derecesine yükselerek özünü Allah’a teslim ederse, onun mükafatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir” (el-Bakara 2/112) şeklinde, Allah’a teslim olunan (Müslüman) en yüksek mertebe olarak ihsanın, Müslüman’ın gayesi olması gerektiği anlatılmaktadır. İhsan, Allah’ın ahlakı ile ahlaklanma olup, Allah gibi yapmaya çalışmaktır. Kasas suresinde bu konuda, “Allah’ın sana verdiğinden (O’nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez” (el-Kasas, 28/77) denilmiştir. Kur’ân, Allah’ın sana verdiğinden ver, sen de Allah’ın ihsan ettiği şekilde ihsan et diyerek Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmayı tavsiye ettiği gibi, buna karşılık bozgunculuğu yererek, ihsan mertebesinin karşılığının bozgunculuk, fitne, nifak, gibi ahlaki olmayan davranışların üst seviyesi belirtilmiştir. “Onlara, ‘yeryüzünde bozgunculuk yapmayın,’ denildiğinde ‘Bizler ancak ıslah edicileriz,’ derler” (Bakara, 2/11) ise münafıkların Allah’ın ıslah etmesini, Allah’ın ahlakını taklit ettiklerini iddia etmelerinin en bariz örneğidir. Muhsinin en çok korktuğu şey de nifaktır. İhsan sahibi münafığın zihin yapısını, bilişsel seviyesini tam olarak anlayabilir. Müslüman ve mü’min ise ancak münafıklığın alametlerini görebilir. Onun için münafıklık en tehlikeli olanıdır ve ancak ihsan sahibi, kendisini havf ve reca aşamasında münafık ile kıyaslayarak Allah’tan korkar. Sahabenin ileri gelenlerinin münafıklıktan korkmaları İslam tarihinde anlatılan bir durumdur.

Sonuç

Sonuç olarak, batının el yordamı ve bilimle ancak keşfettiği somut ve soyut dönem bilişsel gelişme ve ahlaki gelişim karşılığında İslam, yüzyıllar öncesinden, insanı somut, soyut ve soyut üstü bilişsel gelişmeye göre Allah karşısında muhatap almış, buna uygun din yapılandırmasını tamamlamış, Müslüman, mü’min ve muhsin tipolojisini ortaya koymuştur.

Müslüman, somut dönem bilişsel seviyededir. Tabiatıyla hareket eder ve eylemsel özelliklere bakar. Müslüman niyetiyle iş yapar ve niyetin yeri nefstir. Mü’min ise soyutlama yeteneği kazanmış, imanın soyut suretlerini algılamış ve içselleştirmiş olan Müslüman’dır. Müslümanlığın gereklerini yerine getirmektedir, yani Müslümanlığı da kapsamaktadır. İhsan mertebesi, imanın ibadetle en iyi şekilde birleşmesidir. Tevhididir, tenzihte teşbihi ya da teşbihte tenzihi birleştirir. İhsan sahibi marifet ehlidir ve soyut üstü bir bilişe sahiptir. Allah ile irtibatını da bu soyut üstü biliş seviyesi ile kurar. Somut, soyut ve soyut üstü seviye insanın potansiyel biliş seviyesi olup bu seviyeye sahip olması insanı Allah ile iletişim kurması için ancak potansiyel-bil kuvve bilen yapar. İnanın bu yetisini kullanabilmesi sonrasında Allah ile somut düzeyden ibadetler ve maddi temelli ahlak, soyut düzeyden iman ve manevi temelli ahlak, soyut üstü düzeyden ise ruhsal temelli ve Allah’ın ahlakı ile ahlaklanan, bilfiil insan ortaya çıkar. Allah ile bu potansiyel bilişsel seviyeden iletişim kuran inananla, Allah da bu seviyeye uygun iletişim kurar. Allah, insandan kendisinin en iyi bilinmesini istediği seviyeye ulaşmasını bekler ve ister ama bu seviyeye ulaşamayacak bilişsel seviyeye sahip olan insana da kaldıramayacağı yük yüklemeyiz. İnsana düşen, kendi bilişsel seviyesine uygun olarak Allah’ı en iyi bilmek ve bu seviyeden en iyi iletişimi kurmaktır. Allah ile iletişim kaçınılmaz olup en iyi, meşru iletişim Allah’ın öngördüğü yollardan kurulur.

İslam’ın kendi bilişsel seviyesinin ayet ve hadisler desteği ile ortaya konulması, somut, soyut ve soyut üstü bilişsel seviye ve buna uygun şekillenen ahlaki seviyeye göre, Allah’la iletişim, Müslümanlar arası iletişim, dini anlama ve anlatma, din eğitimi, din psikolojisi, sosyolojisi ve felsefesi açısından ayrı ayrı ele alınarak yeniden değerlendirilebilir.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Kaynakça

Aydınlı, Yaşar. *İbn Bâcce'nin İnsan Görüşü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.

Bayraktar, Mehmet. *Dâvûd el-Kayserî*. İstanbul: Kurtuba Kitap , 2009.

Bee, Denise-Boyd, Helen. *Çocuk Gelişim Psikolojisi*. Trc. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2009.

Beck, Fredrich. “Quantum Mechanism and Conciousness”. *Journal of Consciousness Studies* 1/2 (Winter, 1994): 253-255.

Beck Fredrich - Eccles John C. “Quantum Aspects of Brain Activity and The Role of Consciousness.” *PNAS* 23/89 (December, 1992): 11358-11361.

Buhâri. *Sahîh-i Buhâri ve Tercemesi*. Trc. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.

Bursevi, İsmail Hakkı. *Ruhu'l Beyan Tefsiri*. Trc. Osman Şen. İstanbul: Gül Kitap , 2015.

Çelebi, Emin. “İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Duyu ve Akıl.” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010): 43-56.

Demircan, Kozan. “Kuantum Tünelleme ile Işıktan Hızlı İletim”. Erişim: 05 Mayıs 2019. <https://khosann.com/kuantum-tunelleme-ile-isktan-hizli-iletisim/>

Deniz, Engin M. *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*. Ankara: Maya Akademi Yayınevi, 2012.

Eco, Umberto. *Ortaçağ*. Trc. Leyla Basmacı. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2012.

el-İsfahani, Ragıp. *Erdemli Yol*. Trc. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Fırat, Yavuz. “Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması.” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /13 (2002): 257-273.

Georgiev, Danko D. - Glazebrook, James F. “Quantum Interactive Dualism.” *Bulgarian Society for Cell Biology* /25 (December, 2014): 15-24.

Gökalp, Nurten. “Beden Zihin Etkileşimi ve Popper ile Eccles.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/40 (1999): 301-309.

Izutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*. Trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*. Trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

Monnot, Guy. “Kur'ân'daki Din Düşüncesi ve Dönüşümü”. Trc. Ramazan Adıbelli. *Bilimname* 1/17 (2010): 265-272.

Moore, Keith L. - Agur, F. Anne - Dalley, Arthur F. *Moore Clinically Oriented Anatomy*. Toronto: William Wilkins, 2014.

Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi*. 11. Baskı Ankara : İmge Kitabevi Yayınları, 2017.

Özdemir, Sema. *Dâvûd Kayserî'de Varlık Bilgi ve İnsan*. İstanbul: Nefes yayınları, 2014.

Santrock, John W. *Yaşam Boyu Gelişim*. Trc. Editörü Galip Yüksel. Ankara: Nobel Yayınevi, 2014.

Sînâ, İbn. *İşaretler ve Tembihler*, Trc. Durusoy Ali, Macit Muhittin, Demirli Ekrem. İstanbul: Litera yayıncılık, 2005.

Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi*. 9. Baskı İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Tatlı, Bekir. *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansıması*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9:312-313. Ankara: TDV Yayınları, 1994.